

प्रसारमाध्यमे आणि भाषांतरे

डॉ. संभाजी मलघे
इंद्रायणी महाविद्यालय, तळेगाव, पुणे

प्रस्तावना:

‘भाषांतर’ ही व्यापक संकल्पना आहे. रूपांतर, अनुवाद, स्वैर अनुवाद, माध्यमांतर प्रक्रियेतील भाषांतर आणि भाषांतर यामधील संकल्पना स्पष्टीकरणाबाबत मतमतांतरे आहेत.

याचबरोबर भाषांतर हे सर्जनशील लेखन आहे की केवळ ‘भाषिक रूपांतर’ आहे याविषयीही मतभेद आहेत. तर भाषांतरीत, रूपांतरीत साहित्यकृती ही ‘एक वेगळी सर्जनशील साहित्यकृती’ आहे असेही मानावे असा आग्रह धरलेला दिसतो. साहित्याच्या क्षेत्रामधील हे ढोबळमानाचे निरीक्षण आहे.

प्रसारमाध्यमे आणि भाषांतर याबाबत विचार करताना प्रसारमाध्यमांचे प्रकार लक्षात घ्यावे लागतात. यामध्ये 1) दृक-श्राव्य माध्यमे 2) मुद्रित माध्यमे अशी विभागणी लक्षात घ्यावी लागते. प्रसारमाध्यमांनाही भाषांतराचा आधार घ्यावा लागतो. यामध्ये वेगळे पुरावे देण्याची आवश्यकता नाही, तर प्रसारमाध्यमे भाषांतराचा आधार कशासाठी घेतात या प्रश्नाचे उत्तर प्रसारमाध्यमे आणि भाषांतराचा सहसंबंध स्पष्ट करीत प्रसारमाध्यमांना विविध भाषांमधील ज्ञान, माहिती आपल्या भाषेमध्ये आणणे अत्यंत आवश्यक वाटते. असे वाटण्यामागे सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय कारणे आहेत. मात्र समाजाची आवश्यक गरज म्हणून माध्यमे भाषांतराचा आधार घेत असतात. असा आधार घेणे त्यांच्या दृष्टिने अपरिहार्य आहे, अनिवार्य आहे या वास्तवाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

दृक-श्राव्य माध्यमे

दृक-श्राव्य माध्यमामध्ये अ) आकाशवाणी आणि ब) दूरचित्रवाणी आणि दूरदर्शन यांचा विचार केला आहे.

आकाशवाणी या प्रसार माध्यमाद्वारे 1) भाषणे चर्चा आणि मुलाखती ऐकवल्या जातात 2) विविध प्रकारची बातमीपत्रे सांगितली जातात 3) आकाशवाणी वरून श्रुतिका, आणि नभोनाट्य सादर केले जाते 4) विविध वयोगटासाठी म्हणजे- मुले, युवक, महिला, शेतकरी, कामगार यांच्यासाठी कार्यक्रम सादर केले जातात. या सर्व प्रकारांमध्ये भाषांतराची कमी-अधिक प्रमाणात आवश्यकता असते.

तर दृक-श्राव्य माध्यमामध्ये म्हणजे दूरचित्रवाणी आणि दूरदर्शनवरून विविध कार्यक्रम सादर केले जातात. त्यासाठी भाषांतराची, भाषांतरकाराची आवश्यकता असते. यामध्ये 1) शैक्षणिक कार्यक्रम 2) विविध प्रकारच्या बातम्या 3) माहितीपट (डॉक्युमेंटरी) 4) मुलाखती 5) जाहिराती आदींचा समावेश होतो.

याचप्रमाणे मुद्रित माध्यमामध्येही भाषांतराची आवश्यकता असते. मुद्रित माध्यमांमधील ‘वृत्तपत्र’ याचा विचार केला तर वृत्तपत्रातील विविध अंगांसाठी भाषांतराची आवश्यकता असते. यामध्ये 1) बातमी लेखन (News Reporting) 2) मुलाखत लेखन 3) स्तंभलेखन 4) फिचर लेखन यांचा समावेश होतो.

वरील दोन्ही प्रसारमाध्यमांचा भाषांतर ‘दृ’ट्या विचार करताना, सादर होणाऱ्या कार्यक्रमांकडे, प्रकारांकडे बारकाईने पाहिल्यानंतर भाषांतराचे नेमके महत्त्व स्पष्ट होईल असे वाटते.

दृक-श्राव्य माध्यमाची जबाबदारी आणि भाषांतरे : सहसंबंध

युनेस्कोने 1978 साली ‘युनेस्कोनेज स्थापन केलेल्या मॅनब्राइट आयोगाने सादर केलेल्या अहवालातील निरीक्षण नमूद केले होते त्याचे महत्त्व जगाने मान्य केले आहे. ते असे- ‘संपर्क आयुष्य शाबूत ठेवतो व सचेतन करतो. तो सामाजिक हालचाल आणि सुधारणा यांना गती देणारा आणि उच्चार देणारा आहे. त्यामुळे

मानवजातीची न्यून, दबाव, भय यापासून सुटका करून समाज व बंधुत्व, दृढ ऐक्य आणि बुद्धी यांचा मिलाफ करणे. काही तरी मूलभूत रचनात्मक बदलांची सुरुवात केल्याशिवाय तांत्रिक आणि संपर्क यांच्या विकासाचे संभाव्य फायदे मानवजातीच्या जास्तीत जास्त उपयोगी पडणार नाहीत.”¹ येथे प्रश्न एका मानवी समूहाचा नाही किंवा एखादया राष्ट्राचाही नाही, तर एकंदर पृथ्वीवरच्या ‘माणूस’ नावाच्या बुद्धिमान म्हणविल्या जाणाऱ्या विशाल समुहाच्या उदयाच्या वाटचालीच्या सुयोग्य दिशेचा प्रश्न आहे.

माणसांमधील कमतरता निश्चित करणे, त्याविषयीची जाणीव जागृती करणे आणि त्या कमतरता दूर करण्यासाठी, अंमलबजावणी करण्यासाठी शासकीय आणि समाजसेवी घटकांमार्फत प्रयत्न करित राहणे तसेच माणसांवर असलेले राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक दबाव दूर करण्यासाठी विधायक मार्गांनी प्रयत्न करित राहणे ही माध्यमांची नैतिक जबाबदारी आहे. समाजातील बंधुभाव आणि ऐक्य दृढ राखण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्ती, सेवाभावी संस्था आणि अन्य घटक यामध्ये भाषिक ताळमेळ, समन्वय, देवाण-घेवाण होण्यासाठी भाषांतराची मोठी मदत होते. एका भाषेतील महनीय कार्य, विचार, नवे ज्ञान यांना सर्वांपर्यंत पोहचवण्यासाठी भाषांतर हाच महत्त्वाचा पर्याय उरतो.

प्रसार माध्यमांना ही नैतिक, सामाजिक जबाबदारी मोठ्या गांभिर्याने पार पाडायची आहे.

भाषांतरे : शासनाची जबाबदारी आणि कार्यवाही :

‘भाषांतर’ याबाबत शासनाने काही जबाबदाऱ्या स्वीकारल्या आहेत. प्रसारमाध्यम आणि जाणीव जागृतीविषयी बोलायचे झाल्यास शासनाने आपली जबाबदारी निश्चित करून कार्यवाही केव्हाच सुरु केली आहे. “महाराष्ट्र राज्यातील हिंदी, गुजराथी, उर्दू, तेलगू, कन्नड व सिंधी या भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या बरीच आहे. महसुली विभागातील एकूण लोकसंख्येपैकी 15 टक्क्यांहून अधिक लोक उपरोक्त भाषा बोलणारे असतील, तर त्या भाषांना अल्पसंख्यांकांची भाषा म्हणून शासनाने मान्यता दिली आहे. या भाषांना संरक्षण मिळावे आणि अल्पसंख्य भाषिकांना शासनाचे महत्त्वाचे आदेश, अधिसूचना, नियम इत्यादी उपलब्ध करून देता यावेत यासाठी भाषा संचालकांच्या मुंबई, पुणे, नागपूर व औरंगाबाद या चार विभागीय कार्यालयात मराठी अनुवादकाबरोबर अल्पसंख्य भाषातील अनुवादाची सोय करण्यात आली.”² असे असले तरी याचा म्हणावा तसा उपयोग आणि लाभ झालेला दिसत नाही मात्र शासनाने आपली जबाबदारी स्वीकारल्याचे स्पष्ट होते.

दूरदर्शन आणि आकाशवाणी माध्यमांचा म्हणजे दृक-श्राव्य आणि श्राव्य माध्यमांचा विचार केला तर शासकीय कार्यक्रमांचे प्रसारण करताना ते मूळ भाषेशिवाय अन्य भाषांमधून सामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी ‘अनुवाद’ आणि ‘अनुवादकाचा’ उपयोग करून घेतलेला दिसतो.

उदाहरणच सांगायचे झाले तर राष्ट्रपती, पंतप्रधान, संसदअध्यक्ष आदींची भाषणे सामान्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी विविध भाषांमधून अनुवादीत करून सामान्य माणसांपर्यंत त्यांच्या भाषेतून पोहचवण्यासाठी वेगवेगळ्या भाषांतरकारांची व्यवस्था करावी लागते. ती शासनाने वेगवेगळे तज्ज्ञ अधिकारी नेमून केलेली दिसते.

मुद्रित माध्यमासंबंधी सांगायचे झाले तर या माध्यमासाठीही शासनाने अनुवादकांचे मोल ओळखलेले दिसते. मुद्रित माध्यमांमधून म्हणजे शासकीय नियतकालिके उदा. मासिक स्वराज आणि शासकीय मुद्रणालये उदा. फोटोझिंको- पुणे अशा माध्यमातून अनुवादकांच्या साहाय्याने महत्त्वाची माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. यामुळे शासनाचे विविध कायदे, भारतीय, पिनल कोड, यांची माहिती कमी पैशात उपलब्ध झालेली दिसते. शासकीय जाहीराती वर्तमानपत्रे, नियतकालिके यामधून प्रसिद्ध केल्या जातात. त्या-त्या विभागातील महत्त्वाच्या योजनांची नव्या शासन निर्णयांची माहिती सामान्य लोकांना मिळते. शासनाच्या या धोरणामुळे, अनुवादानाला प्रोत्साहन दिल्यामुळे ज्ञान, माहिती सामान्यांपर्यंत पोहचणे शक्य झाले आहे.

राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी भाषांतराची आवश्यकता आहे. “सोळा प्रमुख भाषा अन् अनेक उपभाषा, बोली येथे बोलल्या जात आहेत. हिंदू, मुस्लिम, बौद्ध, ख्रिश्चन, जैन, शीख अशा विविध धर्मांचे पालन होत आहे. वंश आणि जाती यांची संख्या तर शेकड्यातच मोजावी लागणार. असं साने गुरुजींनी या भारतीय संस्कृतीला सुंदर कमलाची उपमा दिली आहे. एकेक पाकळी, एकेक धर्म, जात, पंथ नि भाषा यांचे प्रतीक आहे. आणि या साऱ्यांनी मिळून एक संस्कृती निर्माण झाली आहे, तीच भारतीय एकात्मता”³ ही एकात्मकता टिकवून ठेवण्यासाठी भाषांतराचा विविध अंगांनी उपयोग करून घ्यावा लागतो.

1 मे 1967 रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर लवकरच म्हणजे 6 जुलै 1960 मध्ये 'भाषा संचालनालय' याची स्थापना करण्यात आली. 'त्रिभाषा' सुत्रानुसार या माध्यमाने आपले कामकाज सुरु केले. या माध्यमातून प्रशासनिक परिभाषाकोश तयार करण्याचे काम केले. विधीविषय परिभाषा तयार करण्याचे काम केले. मानल्या गेलेल्या ज्या भाषा आहेत, त्या भाषेतून अनुवाद करण्याचे काम केले. राज्याचे अधिनियम आणि केंद्राचे अधिनियम यांच्या अनुवादाचे कार्य अखंडीतपणे सुरु राहिलेले दिसते. या विभागाच्या एका मोठ्या कामाची नोंद घ्यावी लागते. ती म्हणजे- 'वित्त विभागामार्फत विधानमंडळास सादर केल्या जाणाऱ्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांचा मराठी अनुवाद करण्याचे प्रचंड काम या भाषा संचालनाच्या कार्यालयाकडून अनेक वर्षे केले जात आहे. प्रत्येक वर्षी विधानमंडळाची तीन अधिवेशने होतात. या तीन अधिवेशनाकरिता सुमारे 8000 ते 10,000 पृष्ठांचा मराठी अनुवाद अधिवेशपूर्व काळात अल्पमुदतीत करावा लागतो. मंत्रालयीन सर्व विभागांच्या, कार्यालयांच्या महामंडळांच्या नियुक्तीपुस्तिका, विविध चौकशी समित्यांचे अहवाल, शासकीय कार्यालयातून वापरले जाणारे सर्व प्रकारचे साधारण, विशेष व प्रमाण नमुने, शासन निर्णय, परिपत्रके, मंत्रीमंडळ टिप्पण्या, राज्यपालांचे अभिभाषण, वित्तमंत्र्यांचे अर्थसंकल्पीय भाषण, लोकआयुक्त अहवाल, लोकसेवा आयोगाच्या प्रश्नपत्रिकांचे संच, महालेखापालांचे प्रत्येक वर्षाचे चार लेखापरीक्षा अहवाल, निवडणूक आयोगाचे काम इत्यादींचा मराठी अनुवाद या कार्यालयाकडून करण्यात येतो.' अशा अनुवादाचा लाभ सर्व माध्यमांना होतो. ही शासकीय माहिती, सांख्यिकी माहिती सर्व प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांना 'अत्यावश्यक' म्हणून स्वीकारावी लागते. या माहितीच्या आधारावर चर्चा, परिसंवाद आयोजित केलेले असतात. शासकीय कामांचे, धोरणांचे वास्तवपूर्ण यथायोग्य विश्लेषण, स्पष्टीकरण, टिकाटिपणी करण्यासाठी या कागदपत्रांचा उपयोग होत असतो. अनुवादामुळेच असे लाभ घेणे प्रसारमाध्यमांना शक्य होते.

प्रसारमाध्यमे, भाषांतरे आणि आर्थिक लाभ :

प्रसारमाध्यमे त्यांना भाषांतरे करावी लागण्यामागील अन्य करणे आणि आर्थिक लाभ यांचाही विचार होणे अत्यंत आवश्यक आहे. या व्यावहारिक पातळीवरच्या गोष्टी आहेत. आकाशवाणीवरून विविध उत्पादनांच्या जाहिराती प्रसारित केल्या जातात. या जाहिराती सर्व प्रादेशिक भाषांमधून त्या प्रादेशिक केंद्रांवरून प्रसारित केल्या जातात. या जाहिरातींचा मजकूर भाषांतरित करण्यासाठी भाषातज्ज्ञ आणि माध्यमातील तज्ज्ञांनी अत्यंत गरज असते. भाषांतरकाराशिवाय हे शक्य नसते. कारण प्रभावी जाहिराती हे आकाशवाणी केंद्रांसाठी आणि खाजगी एफ. एम. केंद्रांसाठी उत्पन्नाचे प्रभावी साधन ठरत आले आहे. श्राव्य आणि दृक-श्राव्य तसेच मुद्रित नाट्यांसाठी हे सारख्याच प्रमाणात लागू होणारे आहे. "आजचे युग 'जाहिरातींचे युग' आहे, ही भाषा आपण सर्वत्र ऐकतो. मुद्रित माध्यमांना जाहिरातींमुळे आर्थिक बळ मिळते. त्यामुळे 'जाहिरात' हा मुद्रित माध्यमांना व्यापणारा घटक आहे. मुद्रित माध्यमांसाठी लेखनकौशल्य आत्मसात करण्याच्या अभ्यासात भाषेचा वापर करण्याच्या दृष्टीने जाहिरातीचा विशेष विचार करावा लागतो. कारण मोजक्या शब्दात ग्राहकांना, वाचकांना आकर्षित करण्याचे सामर्थ्य जाहिरातीच्या 'कॉपी'त असते."⁵ आकाशवाणीसाठी वेगवेगळ्या भाषेतील जाहिराती भाषांतरित, रुपांतरित करण्यासाठी अत्यंत आवश्यकता असते. भाषांतराचे हे मोठे क्षेत्र आहे. प्रसारमाध्यमातील 'आकाशवाणी' या माध्यमाने हे क्षेत्र दिवसेंदिवस विस्तारित करीत आणले आहे.

मुद्रित माध्यमातील 'वृत्तपत्र' या पुरते सांगायचे झाले तर, वृत्तपत्रात विविध जाहिराती दिल्या जातात. या जाहिरातींच्या अनुवादासाठी वृत्तपत्रात स्वतंत्र विभाग असतात. ग्रंथालय आणि संगणकाची मदत घेतली जाते. शासनाच्या विविध खात्यातील जाहिराती वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध करण्यासाठी भाषांतरकाराची आवश्यकता असते. या जाहिरातीही वैविध्यपूर्ण असतात. उदा. मतदानविषयक जाहिराती, बांधकाम विषयक निविदा पाणी-वीज-पुरवठा याविषयीच्या घोषणा, कुटुंबनियोजन, शैक्षणिक जाहिराती अशा अनेक प्रकारांचा समावेश होतो.

याशिवाय वृत्तपत्रातून पॅनेल जाहिराती प्रसिद्ध केल्या जातात. या पॅनेल जाहिराती 'मास्यू हेड'च्या दोन्ही बाजूला छापलेल्या दिसतात. त्याचप्रमाणे ग्राहकप्रधान उतपादनाच्या जाहिराती, पुरवणीतील जाहिराती, क्लासिकफाईंड्स किंवा छोट्या जाहिराती अशा जाहिराती तयार करण्यासाठी भाषा अभ्यासकांची विविध भाषांमधून भाषांतरे करणाऱ्या भाषांतरकारांची आवश्यकता असते.

जाहिरातींचा मसुदा म्हणजेच 'कॉपी' करणे हे मोठे कौशल्याचे काम असते. जाहिरातींचे लेखन करण्यासाठी (ब्वचलॅ.तपजपदह)तज्ज्ञांची गरज पडते. त्यांना भाषेवर प्रभुत्व असल्याचे सिद्ध करावे लागते. विविध

प्रकारचा ग्राहकवर्ग, बाजारपेठेचे ज्ञान, नवे प्रवाह यांचा उपयोग भाषांतराला भाषांतरामधून करून घेण्याची कला अत्यावश्यक ठरते.

वृत्तपत्रातील लेख, स्तंभलेख आणि भाषांतर

वृत्तपत्रांतमधून लेख, स्तंभलेख प्रसिद्ध केले जातात. काही वृत्तपत्रांच्या विविध भाषांमधील आवृत्त्या निघतात. या सर्व आवृत्त्यांमधून काही लेखकांचे लेख, स्तंभलेखकांचे स्तंभलेखन (बसवततदूतपजपदह) प्रसिद्ध केले जाते. हे महत्त्वाचे लेखन असते. काही लेखक हे मान्यवर लेखक असतात. त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ असतात. उदा. पी. चिदंबरम् हे प्रख्यात अर्थतज्ज्ञ आहेत. त्यांचे लेख इंग्रजी दैनिकांमधून प्रसिद्ध होतात, मात्र इतर भाषिक वाचकांनाही ते वाचता यावेत म्हणून ते लेख भाषांतरित केले जातात. दैनिक लोकसत्तामधून त्यांच्या लेखांची भाषांतरे आपण वाचत आलो आहोत. दै. लोकमत मधून शेखर गुप्ता यांचे लेख आपण भाषांतरित स्वरूपात वाचत आलो आहोत. ही प्रातिनिधीक उदाहरणे आहेत.

अशी भाषांतरे जनसमुदायासाठी देशासाठी अत्यंत मोलाची आहेत. "तुझ्या मनाचा मी अत्यंत तिरस्कार करतो. पण तरीही तुझे मन मांडण्याचा अधिकार अबाधित रहावा म्हणून मी प्राणपणाने लढेल. अशा अर्थाचे वचन इंग्लंडच्या संसदेने आपल्या लोकशाहीसाठी व्यवस्थेसाठी अंगभूत मानले आहे."⁶ संसद, न्यायालये, प्रशासन आणि प्रसारमाध्यमे हे लोकशाहीचे चार आधारस्तंभ मानले जातात. त्यापैकी प्रसारमाध्यमांपुरते बोलायचे झाल्यास ही प्रसारमाध्यमे सक्षम राहण्यासाठी त्यांना अन्य भाषेतील साहित्याचा, अन्य घटकांचा आधार लागणार आहे, त्यासाठी भाषांतराची, भाषांतरकारांची अत्यंत निकड आहे, आणि ती भविष्यातही राहणार आहे.

संदर्भ :

1. विलानिलम जे. व्ही. (अनुवाद दळवी जयमती) – भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे मराठी आवृत्ती-2008, पृ.1
2. नाहटा विलास (मुख्य संपादक) – लोकराज्य (मासिक) अंक ऑक्टोबर-2011, पृ.74
3. पवार सुधाकर – वृत्तपत्र व्यवसाय काल आणि आज प्रकाशन प्रमोद, पवार प्रथमावृत्ती-1986, पृ.43 व 44
4. नाहटा विलास (मुख्य संपादक) – उपरोक्त, पृ.73
5. खोरे अरुण – मुद्रित माध्यमांसाठी लेखन कौशल्ये, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, प्रथम प्रकाशन सप्टेंबर 2002, पृ.86 व 87
6. कोल्हटकर संजय, कुलकर्णी प्रसाद – महाराष्ट्रातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज, डायमंड प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती-2009, पृ.1